

РАДМИЛА ЗОТОВИЋ

**КРАТАК ОСВРТ НА ПИТАЊЕ АНТИЧКЕ ПРОШЛОСТИ
ДАНАШЊЕГ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ**

Радмила Зотовић
УУ 11000 Београд
Археолошки институт

UDK: 902.03 (497.11)

Досадашња археолошка истраживања на подручју Чачка дају прилично оскудне податке за период антике. Локалитети који су при том евидентирани могу се ради лакшег методолошког праћења разврстати на оне са подручја данашње урбане целине града Чачка и оне са данашњих руралних центара ужег или ширег подручја општине Чачак.

Налази са оба подручја су међусобно хронолошки „усклађени”. Највећи број локалитета припада периоду касне антике, касном III и нарочито IV веку, мањи број се може приписати периоду II или III века, док се одређени број локалитета, односно налаза на њима, може определити у најширем смислу периоду антике, што у исто време, за ово подручје, означава период римске доминације овим просторима. Најнижи фиксни датум којим располажемо за античку прошлост Чачка јесте 170. година као *terminus post quem* за налаз votivne аре у порти

Богородичине цркве у Чачку. Ара је посвећена Јупитеру, а дедикант је извесни Тиберије Клаудије Гал, трибун кохорте *II Aure(liae) Delmata-rum*.¹ Као фиксним датумом располажемо још и годином 253. периодом цара Емилијана, за који се везује налаз, такође из порте Богородичине цркве у Чачку, вотивног споменика Јупитеру који подиже извесни трибун кохорте *II mil(iaria) nova Del(matarum) eq(uitata)*.²

Два основна питања која се намећу у разматрању проблема античке прошлости данашњег Чачка јесу: како је текао процес урбанизације на овом простору у периоду римске доминације и како су се према томе одвијале фазе друштвено-политичке организације од почетка римске доминације па на даље? Одмах треба нагласити да се под појмом урбанизације одређене територије не подразумева постојање града, већ чињења нечега „по градски”, процес стварања градова.³ У смислу генезе тај процес је могао бити довршен па је једно насеље у својим развојним фазама дошло до урбане фазе тј. настанка градског насеља, или недовршен па тако одређено насеље, иако са развојним фазама, није дошло до урбане фазе тј. није се развило у градско језгро. Но, са друге стране, свако неурбано насеље, ма кога типа оно било, морало је имати гравитациону везу са одређеним управно-административним центром, наравно градског типа, па с тога процес урбанизације у ширем смислу подразумева и анализу односа и веза неурбаних и урбаних целина и утврђивање процеса настајања одређених типова насеља и посебно од домородачких ка урбаним агломерацијама у свим њиховим међусобно важећим елементима.⁴ Када се насупрот свему реченом ставе археолошки налази са подручја Чачка и околине јасно је да се ни на једно од горе поменутих питања не може дати не прецизан него чак ни приближно прецизан одговор.

Територија општине Чачак је релативно добро рекогносцирана,⁵ али су подаци о античким локалитетима и налазима доста оскудни. Прво што пада у очи јесте одсуство епиграфских (било вотивних, било

1. М. Васић: *Нови римски натписи нађени у Чачку*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XVI, Чачак 1986, 26, н. 2.

2. *Ибид.*, 23, н. 1.

3. М. Вујаклија: *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1936, 1192. Овај појам се разликује од појма „урбанизам” што се односи на уређење градова с обзиром на естетске, хигијенске и практичне потребе становништва. Види детаљније о томе Р. Зотовић: *Питиња и проблеми археолошких истраживања урбанизације римског периода на подручју ужичког краја*, Ужички зборник 25-26, Ужице 1996/97, 5.

4. Р. Зотовић: *оп. цит.*

5. Д. Рапковић – М. Икониновић: *Извештај систематских истраживања Доњеј Драгачева*, Зборник радова Народног музеја у Чачку IV, Чачак 1973; *Извештај систематских истраживања Драгачева*, Зборник радова Народног музеја у Чачку V, Чачак 1974.

надгробних) споменика са именима или функцијама цивилног становништва. Одсуство истих нас онемогућава да дођемо до било каквог закључка о фазама друштвено-политичке организације ове територије.⁶ Ономастичке формуле и евентуално помињање цивилних функција на епиграфским споменицима од великог су значаја за давање одговора на питања о процесу романизације домородачког становништва, његовом социјално-политичком и социјално-економском укључивању у римске стандарде друштвено-политичке организације, што је у ширем смислу такође од изузетног значаја за утврђивање процеса и фаза економског развоја одређене територије.

Погледајмо сада шта је могуће, а шта није могуће у методолошком смислу учинити са расположивим подацима о археолошким локалитетима и налазима са подручја Чачка. Досада су коришћена два система анализе у проучавању резултата археолошких налаза:⁷ систем анализе према Cheri, Gamble i Shennan,⁸ и систем анализе према Häussler-u.⁹ Видећемо да другу ставку према систему Cheri, Gamble, Shennan, број локалитета према периоду и функцији, као и четврту, међусобни однос археолошких локалитета, није могуће у потпуности заступити у систему анализе за подручје Чачка. Другу ставку, број локалитета према периоду и функционалности, није могуће заступити из простог разлога што нам расположиви подаци о археолошким налазима не пружају довољно података на основу којих би исте могли да одредимо у хронолошком и функционалном смислу. Из овога се може закључити да је такође немогуће у потпуности одредити и међусобни однос археолошких локалитета. Другим речима, када би познавали време настанка и употребе као и сврху коришћења одређених објеката могли би и да одредимо или бар претпоставимо њихов међусобни однос. Тако на пример за налазе на територији данашњег језгра Чачка знамо да су датовани у две фазе.¹⁰ Помињани вотивни споменици из порте Богородичине цркве из 170. и 253. г. говоре о томе да је на простору данашњег

6. Уочи ситуацију нпр. за подручје Ужица где је веома мали број (чак мањи него на подручју Чачка) налаза из периода антике, али постоје епиграфски налази са именима и функцијама цивилног становништва, што је омогућило до извесне мере „реконструкцију“ друштвено-политичке организације ове територије у периоду римске доминације.

7. Р. Зетовић: *оп. цит.*; *Грађови насељености на подручју Лесковачког краја у периоду антике*, Лесковачки зборник XXXIX, Лесковац 1999.

8. J. Cheri – C. Gamble – S. Shennan: *Sampling in contemporary British archaeology*, British archaeology 50, Oxford 1978, 22.

9. R. Häussler, *The Romanisation of the Civitas Vangionum*, Institut of Archaeology Bulletin, 31-34.

10. М. Васић: *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, у: Богородица Градачка у историји српског народа. Чачак 1993, 13-14, терме - прва фаза крај III-IV в., и друга фаза крај IV-V п. у коју треба укључити и налазе археолошких остатака у порти и дворнику Музеја.

Чачка постојала војна постаја, али с обзиром на временски хијатус од око 80 година не можемо доћи до закључка да ли је била привременог или трајног карактера. С тога не можемо рећи да ли су терме у данашњем Чачку биле изграђене крајем III в. за потребе војне постаје или су биле изграђене у какве друге сврхе.¹¹ Два археолошка локалитета и објекти на њима показују међусобну хронолошку и функционалну повезаност. То су локалитети Питомине и Чуљевина у селу Пријевору. На првом локалитету констатовани су остаци виле рустике а на другом остаци гробне меморије у коју су сахрањивани поседници виле.¹² Од других локалитета и објеката на њима којима се може одредити оквирни хронолошки период настанка или трајања јесу у Бјељини локалитет „Јанковина” – терме и економска зграда јужно од терми, датовани у период IV и почетак V в, у Горњој Горевници, локалитет „Дубље” – архитектонски комплекс: вила рустика, датована у период IV в., и у Јездини, локалитет „Вуковина – Ораси” – античка некропола (4 поремећена гроба) датована налазом 5 римских новчића у период IV века. Од ситнијих налаза евидентиран је налаз златног новца из периода цара Константина и царице Јелене из Виче, локалитет „Добраја” (није сачуван), остава од 107 комада сребрног новца из II-III в. из Горачића, локалитет „Расовац”, и у Бресници налаз статуете Меркура из II-III века.¹³ Као објекат чије се постојање може претпоставити на основу помињања функције бенефицијарних конзулара легије XI *Claudiae* на епиграфским споменицима из Чачка или можда околине,¹⁴ јесте бенефицијарна станица негде на територији Чачка или околине.

Овим смо се већ приближили Häussler-овом методолошком принципу у коме је битно разврставање и утврђивање различитих археолошких налаза као: натписи, гробови (некрополе), виле, насеља, континуитет у насељености и појава новца. Потом следи и одређивање археолошких спецификација урбанизације као: главних насеља, вила русти-

11. М. Прокић: *Римске терме у Чачку*, Рајка бапгина 1, Краљево 1975, 174, да је концепција и диспозиција терми, према капопима које прописује Витрувије, намењена у прво време погресбама каструма. Такође је важно уочити констатацију да друга фаза терми указује на привремено оспособљавање ментана – градитеља којима је грађење терми било непозната архитектонска матрица.

12. *Ибид.*, 10-11; Р. Зоговић: *Метални налази са локалитетима Чуљевина код Чачка*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XXIX, Чачак 1999, 29 (у напомени бр. 23 погрешно стоји "... на локалитету „Пријевор”, а треба "... на локалитету „Питомине”).

13. За налазе види: М. Васић: *оп. цит.*, за период касне антике, и за шири хронолошки оквир Д. Ранковић-М. Икониновић: *оп. цит.*

14. М. Васић: *Нови римски натписи нађени у Чачку*, 26-27. Један од два епиграфска споменика (вотивни, посвећен Дијани) могуће да је из околине Чачка (Јелица ?), а други је искористен као сполја, па се и за њега не може сигурно тврдити да је нађен *in situ* негде на територији данашњег Чачка.

ка, викуса, трагова насеља, остатака путева и онога што се у археолошком смислу одређује као „није сигурно”. На претходно речено о налазима и објектима на подручју Чачка можемо додати и следеће. Од онога што се може сврстати у трагове насеља евидентирани су архитектонски остаци у селима Ртари, Тијање, Рајац, Мрчајевци, Лозница, Коњевићи, Марковица, Граб (Лучани), Горичани, налази гробова у селима Зблаће и Коњевићи, вотивних споменика у Јездини (ara Jupiteru, II в.) и Негришорима и надгробних у Лису (Лучани) и Негришорима. Наравно, све ово нам неће бити од велике помоћи у детаљнијој анализи континуитета насељености. Према Häussler-у праћење континуитета насељености има четири битна елемента: 1. континуитет насељености сам по себи, 2. континуитет и повећање, 3. пораст у насељу и 4. ново насеље.¹⁵ За ситуацији какву даје према археолошким налазима територија данашњег Чачка може се само рећи да постоји одређени степен насељености од II в. па на даље. Налази керамике такође пружају ограничене могућности за анализу истога. Налази керамике из Чачка и околине одређују хронолошки распон од II-IV в., при чему највећи број обрађеног керамичког материјала припада периоду III-IV века.¹⁶ Углавном је то керамика римско-провинцијалне производње, која је рађена под панонским утицајем. Остаци путева констатовани су до сада у селима Горња Краварица, лок. „Римски бунар” и Горичани, лок. „Црквине”. Сматра се да је подручје данашњег Чачка било повезано путним правцем са Пожешком котлином са једне стране, и са друге, са насељима *Noeae Margi i Naissus*. Претпоставља се да је траса овог пута ишла изнад Јездина, где је у Придворици, у Студеничком кланцу, према Каницовим подацима, постојао римски кастел, па преко Негришора до Тучкова одакле је улазила у Пожешку котлину и била даље повезана са подручјем данашњег Ужица.¹⁷

Када говоримо о везама територије данашњег Чачка и Ужица битно је уочити још једну интересантну чињеницу. У Ужицу је својевремено нађена вотивна ара коју посвећује *Jupiteru C. Iulius Rufus, tribun kohorte I miliaria Delmatarum*, што је послужило као индиција да је на подручју Ужица у римском периоду постојала војна посада ове јединице, највероватније у време Комода.¹⁸ То је у исто време и *terminus post quem*

15. R. Häussler, *op. cit.*, 74-75.

16. Детаљно, Т. Цвјетичанин, *Римска керамика из Чачка и околине*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XVIII, Чачак 1988, 103-121.

17. М. Зоговић, *Југозападна Србија у доба Римљана*, Ужички зборник 2, Ужице 1973, 29-30.

18. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 470.

за територију данашњег градског језгра Ужица. Интересантно је уочити да су одређене војне „интервенције” нама непознате намене или циља вршене на подручјима данашњих језгара Чачка и Ужица отприлике у исто време. Осим тога ми не знамо тачну линију источне границе између провинције Далмације и Мезије. Претпоставка да би територија данашњег Чачка могла бити у провинцији Далмацији заснива се на помињању војне јединице Делматарум на епиграфским споменицима са овога подручја, што није поуздан показатељ. У сваком случају ми се у оквирима одређених радова увек морамо одлучити за неку од солуција свесни да она није коначно решење, већ да се на коначном решењу мора тек радити.¹⁹ Такође није још археолошки потврђена рударска активност на подручју данашњег Чачка да би се војне интервенције или постојање бенефицијарне станице везале за организацију и надгледање спровођења експлоатације руде у овим крајевима.

И на крају, шта се може рећи о питању античке прошлости територије данашњег Чачка и околине? Као поуздано можемо тврдити да су први трагови романизације на овом простору уочљиви у другој половини II в., за који је година 170. *terminus post quem*, и да су везани за одређена војна деловања нама непознате намене и циља. Налази различитог археолошког материјала показују да је постојао одређени континуитет у насељености ове територије у периоду од II до IV века. Евентуални пораст у насељености није могуће за сада утврдити, осим да је постојао у смислу војно-милицијске интервенције на овим просторима, преко изградње бенефицијарне станице, евентуалног каструма и терми које су можда биле грађене за потребе истога. Налази керамике ипак упућују на III в., нарочито крај III, и IV в. као период најинтезивније производње, а самим тим и коришћења овога производа. Начин грађења терми, као и керамичарски производи показују провинцијални манир градње и производње локалних, обучених мајстора, са утицајима из панонских радионица који су евидентни у примерцима керамике. Остава новца из II-III в. није од нарочите помоћи у анализи ове проблематике, јер не мора неизоставно да упућује на несређене прилике на овом простору.²⁰ Појава вила рустика на овом простору у периоду касне антике показује општа кретања у друштвено-економској организацији

19. Аутор овога рада се увек одлучивао да Чачак треба заобићи у разматрањима археолошке проблематике везане за територију источног дела римске провинције Далмације. За линију источне границе провинције Далмације види J. J. Wilkes, *op. cit.*, 27-28.

20. Уобичајено је да се оставе новца или каквог другог археолошког материјала приписују несређеним приликама на одређеном простору, али то није сигурно. Оставе су увек на првом месту показатељ једног од смртних грехова, греха среброљубља или грамзивости.

тога периода. Све остало – са којим је територијама и у којим временским интервалима ова област била у комуникацији, да ли је организација ове територије била у вези са границом између Далмације и Мезије или не, остаје нам за сада непознато. За сада нема индиција да је територија данашњег града Чачка била урбана целина нити да се развијала у том правцу. Такође није јасно да ли је била организована као евентуални *вицус* – у смислу насељености пре доласка Римљана, да ли је исти уопште настао на том подручју уз војни логор (постају ?) током времена, или се једноставно на овом подручју трагови насељености могу пратити од доласка војске у другој половини II в, док су *vicus*-и били негде на простору околине данашњег града Чачка.

Свакако да би даља археолошка ископавања на овој територији била од несумњивог значаја у решавању питања античке прошлости Чачка и околине, али би на првом месту требало урадити аеро проспекцију ове територије.

SHORT SURVEY ON THE QUESTION CONCERNING THE CLASSICAL PERIOD OF THE ČAČAK TODAY AND ITS SURROUNDINGS

The first traces of the classical period of Čačak today and its surroundings can be assessed according to the testamentary sacrificial altar found in the churchyard of Church of Notre Dame in Čačak. They date back to the second half of the 2nd century, 170 year being *terminus post quem*. The lack of epigraphic monuments with the names or functions of the romanized, native population thwarts the assessment of the romanization or any other social-economic process in this region. The archeological findings from the Čačak region prove that this territory was inhabited, the measure and intensity of which remain unknown. Most findings are the architectural remains dating back to a wider range of the 2nd and the 3rd centuries. On the basis of the benefice consuls mentioned on the epigraphic monuments, it can be assumed that benefice station was situated in this area, whereas mention of the military tribunes on the epigraphic monuments from the late 2nd century and onwards testifies to the fact that military station also existed here, perhaps at the very territory of Čačak today. The appearance of rustic villas within this region in the late classical period reveals the general development in the social-economic organization of this period.

Apart from the archeological excavations, aero-observations of this region would be of great benefit for understanding and further progress in the study of the classical period in the territory of Čačak today.

Radmila Zotović

BREF EXPOSÉ SUR LES VESTIGES DE L'ANTIQUITÉ DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK

Les premières traces de l'antiquité sur le territoire de la ville actuelle de Tchatchak et des environs de celle-ci peuvent être situées dans la seconde moitié du IIe siècle, l'année 170 étant considérée comme terminus post quem: il s'agit d'un autel votif, découvert dans l'enceinte de l'église de la Vierge à Tchatchak. L'absence de monuments épigraphiques contenant les noms ou les fonctions des habitants autochtones romanisés nous empêche d'établir le processus de romanisation ou de n'importe quel processus socio-économique se déroulant sur ce territoire. Les objets d'intérêt archéologique trouvés dans la région de Tchatchak prouvent que celle-ci était peuplée, mais on ne sait toujours pas dans quelle mesure ni avec quelle intensité. La majorité des vestiges est constituée par des fragments architecturaux s'échelonnant sur les IIe et IIIe siècles. La mention des bénéficiaires consulaires sur des monuments épigraphiques nous porte à supposer l'existence, dans cette région, d'une station de bénéficiaires alors que la mention des tribuns militaires sur les monuments épigraphiques à partir de la fin du IIe siècle témoigne de l'existence probable d'une garnison, peut-être précisément sur l'emplacement de l'actuelle ville de Tchatchak. Les villas rustiques apparues sur le territoire en question dans la basse antiquité nous font connaître les mouvements généraux qui s'y étaient produits sur le plan de l'organisation socio-économique au cours de la période en question.

En vue d'une meilleure compréhension de la basse antiquité, telle qu'elle se présente sur le territoire de la ville de Tchatchak et dans les environs de celle-ci, et pour assurer des progrès dans les recherches sur cette période historique, il serait très utile d'effectuer, en plus des fouilles archéologiques, la prospection de cette région en ayant recours à la prise de vues aériennes.

Radmila Zotović